

BƏZİ EFİRYAĞLI BİTKİLƏRİN ABŞERONDA İNTRODUKSİYASI VƏ BIOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova İ.O., Niftəliyeva T.Ş.

AMEA, Dendrologiya İnstitutu, Bakı, Mərdəkan qəs.S.Yesenin küç.89

irade_mamedov@mail.com

tehmine.slee@gmail.com

Aparılan tədqiqat işində Ətirli sədo (Ruta graveolens L), Üçyarpaq ponsirus (Poncirus trifoliata L. Rafin) növünün Abşeron şəraitində introduksiyası və iqlimləşdirilməsi məqsədi ilə toxumla çoxaldılması, cücərtilərin morfolojiyası və inkişaf dinamikası öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *Ruta graveolens L., Poncirus trifoliata L. Rafin, introduksiya, bioekologiya, çoxaldılma.*

Giriş

Hal-hazırda respublikamızda park və bağların salınmasında, dekorativ xüsusiyyətlərə malik, efir yağlı və fitonsid xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində, yeyintidə, kosmetologiyada bəzi növlərin istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bunu nəzərə alaraq, tədqiqatımızın məqsədi Sədokimilər fəsiləsinin bəzi efiryağlı növlərinin Abşeronda çoxaldılması, yerli şəraitə uyğunlaşdırılması, bioloji, ekoloji və dekorativlik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir.

Sədo-yunan dilində-“xilas etmək” mənasındadır. Sədokimilər fəsiləsinə (*Rutaceae*) 150 cins, 1600 növ daxildir. Fəsiləyə subtropik ərazilərdə, əsasən Cənubi Afrika və Avstraliyada geniş yayılmış ağac, kollar, bəzən isə ot bitkiləri aiddir.

Şək 1. *Ruta graveolens*
növünün ümumi görünüşü

tökən, çadırvari çətirə malik tikanlı koldur. Üçər yarpaqları növbəli düzülüşlüdür. Zoğları yaşıl, tikanlıdır. Tikanlarının uzunluğu 3-5 sm-dir. Üçyarpaq ponsirus bitkisinin toxumları 0,5- 0,7 sm-ə bərabərdir. Çiçək tumurcuqları hələ payızda formalaşır və yazda- aprel, may aylarında yarpaqlamadan əvvəl çiçəkləyir. Çiçəkləri ağ olub, tikanların əsasında yerləşir. Meyvələri ilk öncə yaşıl, yetişəndə sarı rəng alır. Dadı acı olduğu üçün yeyilmir. Lakin vətəninə tozhalına gətirilərək ədviyyat kimi istifadə olunur.

Ətirli sədo (*Ruta graveolens L.*) – hündürlüyü 30-60 sm-ə çatan, çoxillik, həmişəyaşıl kol bitkisi. Yarpaqları növbəli düzülüşlü, iki-üç qat lələkvari bölümlüdür. Çiçəkləri ikicinsli olub, qalxanvari və yaxud süpürgəvari çiçək qrupunda toplanır. Ətirli sədo iyun-iyul aylarında çiçək açır. Çiçəkləri sarı rənglidir. Meyvəsi 4-5 yuvalı qutucuqdan ibarətdir. Meyvələri yumru, 4-5 hissədən ibarətdir və içərsində 4-5 toxumu olur. Yumurtalıq üstədir, 3və ya çoxyuvalıdır. Ətirli sədo növü antimikrob xüsusiyyətinə görə təbabətdə geniş istifadə edilir [2].

Üçyarpaq ponsirus (*Poncirus trifoliata L. Rafin*) növü boyu 2-3 metrə çatan, qışda yarpaqlarını

Şək 2. *Poncirus trifoliata*
növünün ümumi görünüşü

Üçyarpaq ponsirus növü vətəninə xalq təbabətində allergik, iltihab əleyhinə dərman kimi istifadə edilir. Torpağa və rütubətə tələbkar, zəif boy atan, işıq və istisəvən bitkidir [2].

Material və metodika.

Tədqiqat işi Dendrologiya İnstitutunun təcrübə sahəsində aparılmışdır. Toxumlar Abşerondan yığılmış, eyni zamanda respublikamızın müxtəlif bölgələrindən (Quba rayonundan) gətirilmişdir. Üçyarpaq ponsirus növünün toxumlarının uzunluğu 0,5- 0,7 sm-ə, Ətirli sədo növünün toxumlarının isə uzunluğu 1,6-2,0 mm -ə bərabərdir.

Toxumlar istixana şəraitində, payız ayında torpaqda səpilmişdir. Hər iki növün cücərtilərinin əsas ontogenez mərhələlərini keçmə xüsusiyyətləri, səpindən cücərtilərin əmələ gəlməsində olan dövr və cücərtilərinin xarici görünüşü haqda məlumatlar A.A Molçanov və V.V.Smirnov, A.V.Zvirqzd tərəfindən aparılmış tədqiqatlara uyğun təhlil edilmişdir [3,4]. Üçyarpaq ponsirus növünün cücərtilərinin inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqatı üçün ontogenezin ilkin mərhələlərinin öyrənilmişdir. Cücərtilərin vegetasiya dövründə böyüməsi öyrənilmişdir [5].

Nəticələr və onların müzakirəsi

Tədqiqat işində Üçyarpaq ponsirus və Ətirli sədo növünün Abşeron şəraitində toxumla və vegetativ üsulla çoxaldılması öyrənilmişdir [1].

Tədqiqat sahəsi kimi istifadə olunan Abşeron yarımadasının torpağı bozuntul-qonur torpaq tipinə aiddir. Torpaqda humusun miqdarı 5,12-7,23 %-dir, fiziki gilin miqdarı isə 2,52 %-dən - 32,15%-ə qədər dəyişilir. Ətirli sədo növünün toxumları çox xırda olduğu üçün 0,8-1,0 sm dərinliyində torpağa səpilmişdir. Səpin dərinliyi artdıqca cücərmə vaxtı uzanır və cücərtilərin əmələ gəlmə faizi aşağı düşür.

Ətirli sədo növünün toxumları noyabr ayının I ongünlüyündə torpağa səpilmişdir. Növün noyabr ayında səpilən toxumlarından həmin ayın II ongünlüyündə ilkin cücərtilər, dekabr ayının I ongünlüyündə isə kütləvi cücərtilər müşahidə edilmişdir. Toxumların cücərməsi 50% olmuşdur. Vegetativ üsulla çoxaldılmada seçmə- gövdə çiliklərindən istifadə edilmişdir. Qələmlər iki dövrdə mart-aprel aylarında əkilmişdir. Kök əmələ gətirmiş qələmlər normal inkişaf etmiş, vegetasiyanın sonunda onların sonu 45-60 sm-ə çatmışdır.

Üçyarpaq ponsirus növünün toxumları digər növə nisbətən daha iri olduğu üçün 1,0-1,5 sm dərinliyində torpağa səpilmişdir. Üçyarpaq ponsirus növünün toxumları payızda - sentyabr ayının II ongünlüyündə torpağa səpilmişdir.

Şək. 4. *Poncirus trifoliata*
L. Rafin növünün
toxumlarının görünüşü

Şək. 3. *Ruta graveolens*
L. bitkisinin növünün
ümumi görünüşü

Növün ilk cücərtiləri noyabr ayının II ongünlüyündə müşahidə olunmuşdur. Toxumların cücərməsi 20% olmuşdur (cəđ.1).

Poncirus trifoliata L. Rafin və *Ruta graveolens* L. növlərinin toxumla cücərməsi

Növ	Toxumun əldə olunduğu yer	Toxumların miqdarı	Səpin vaxtı	Cücərtilərin alınması	Cücərmə faizi
<i>Poncirus trifoliata</i> (L.) Rafin	Quba	5	24.09.17	20.11.17	20%
<i>Ruta graveolens</i> L.	Abşeron	100	9.11.17	16.10.17	50%

Vegetativ üsulla çoxaldılmada 20-25 sm uzunluğunda buğumları yaxın əyəndə sınımayan, xəstəlik əlaməti olmayan zoğlar götürülmüşdür. Çiləklər iki dövrdə mart-aprel ayında əkilmişdir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, bitkinin kök bağlama sisteminin faiz göstəriciləri öz vətəninə nisbətən aşağı olmuşdur.

Cücərtilərin morfolojiyasını öyrənərkən məlum oldu ki, Ətirli sədo (*Ruta graveolens* L.) bitkisinin hipokotel hissəsi 4-5 sm uzunluğundadır.

Ləpə yarpaqları isə yaşımtil-bozumtul rəngdə, qarşı-qarşıya çevrilmiş yumurtavari formada olub, uzunluğu 1 sm-ə qədərdir. Birillik cücərtilər üzərində müşahidə zamanı Ətirli sədo (*Ruta graveolens* L.) bitkisinin uzunluğunun 25-30 sm, yarpağının uzunluğu 1-1,5sm, eni 0,5-0,7sm olduğu məlum olmuşdur.[3]

Üçyarpaq ponsirus (*Poncirus trifoliata* (L.) Rafin) bitkisinin isə uzunluğunun 30-32 sm, yarpağının uzunluğu 2-2,5sm, eni 1-1,5sm, tikan-larının uzunluğu isə 1-1,2 sm olduğu məlum olmuşdur. Tədqiqatın nəticələri cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Şək. 5 *Ruta graveolens* L. növünün birillik cücərtisinin ümumi görünüşü

Şək. 6. *Poncirus trifoliata* L. Rafin növünün birillik cücərtisinin ümumi görünüşü

Poncirus trifoliata (L.) Rafin və *Ruta graveolens* L. növlərinin birillik cücərtilərinin yerüstü orqanlarının morfoloji göstəriciləri

Növ	Cücərtinin uzunluğu (sm)	Yarpaqların uzunluğu (sm)	Yarpaqların eni (sm)	Tikanların uzunluğu (sm)
<i>Poncirus trifoliata</i> (L.) Rafin	30-32	2-2,5	1-1,5	1-1,2
<i>Ruta graveolens</i> L.	25-30	1-1,5	0,5-0,7	—

Tədqiqat zamanı Üçyarpaq ponsirus və Ətirli sədo yarpağının morfoloji göstəriciləri CID Bio-Science CL – 202 Portable Lazer Lear Area Meter aparatı vasitəsi ilə də ölçülmüşdür (cədv.3).

Cədvəl 3

CID Bio-Science CL – 202 Portable Lazer Lear Area Meter cihazı ilə ölçülmüş
yarpaqların morfoloji göstəriciləri

Növ	Sahəsi (sm ²)	Uzunluğu (sm)	Eni (sm)	Perimetri (sm)	Nisbəti	Əmsal
<i>Poncirus trifoliata</i> (L.) Rafin	17,57	20,03	3,79	210,89	5,29	0,00
<i>Ruta graveolens</i> L.	6,82	4,47	5,22	99,22	0,86	0,01

Tədqiq olunan hər iki növ dekorativ bitki kimi parkların, bağların, çəpərlərin yaşıllaşdırılmasında geniş istifadə edilir. Bundan başqa sədokimilər fəsiləsinə aid olan bu növlər efir yağlı bitki olduqlarına görə tibbdə gastrit, allergiya, revmatizm kimi bir sıra xəstəliklərin müalicəsində, o cümlədən baş ağrılarında ağrıkəsici kimi geniş istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. **Məmmədov F.M.** “Yaşıl çəpərlər”, Bakı, 1977 s 54.
2. **Məmmədov T.S.** “Abşeronun ağac və kolları” Bakı, ”Elm və Təhsil”, 2010, s. 372
3. **Ворошилов В.Н.** Ритм и развития у растений. М. , 1960. 135 с.
4. **Звиргзд А.В.** Предварительная схема подготовки и посева семян деревьев и кустарников при интродукции. М., Бюл. ГБС. 1967. Вып.65,стр.18.
5. **Молчанов А.А.,** Смирнов В.В. Методика изучения прироста древесных растений. М.,Изд. «Наука», 1967, 95 с.

Мамедова И.О., Нифталиева Т.Ш.

ИНТРОДУКЦИЯ И БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ЭФИРОМАСЛИЧНЫХ РАСТЕНИЙ НА АБШЕРОНЕ

В статье изучены биоэкологические особенности интродуцированных видов *Ruta graveolens* L. и *Poncirus trifoliata* (L.) Rafin., приводятся способы их семенного и вегетативного размножения.

Ключевые слова: *Ruta graveolens* L., *Poncirus trifoliata* (L.) Rafin, интродукция, биоэкология, размножение

Mammedova I.O., Niptaliyeva T.Sh.

INTRUDUCTION AND BIOECOLOGICAL FEATURES OF ESSENTIAL OIL PLANTS IN THE ABSHERON

In the article are described introduction and bioecological features of there species *Ruta graveolens* L. and *Poncirus trifoliata* (L.) Rafin. and studied of there propagated with seeds and vegetative ways.

Keywords: *Ruta graveolens* L., *Poncirus trifoliata* (L.) Rafin, introduction, bioecological, propagate

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.X1.2018